

Ала Петрушкевіч

Гродна

Эмацыянальна насычаныя моўныя матывы ў ранняй лірыцы Янкі Купалы

У паэзіі Янкі Купалы сустракаем розныя матывы гнёзды: нацыянальна-патрыятычныя (Радзіма, Айчына, Бацькаўшчына, Бацькаўшчына-маці, забраны край, Маладая Беларусь і інш.), памяці (курган, магіла, замак, крыж і інш.) і г.д. Цікавую спробу класіфікаваць матывы твораў Янкі Купалы зрабіў А. М. Пяткевіч у дакладзе на канферэнцыі Купалаўскія чытанні, што прайшла ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце ў красавіку 2012 года. Сярод матываў, што абазначаюць эмацыянальна насычанае моўнае дзеянне (плач, енк, сварба, скарга, просьба, грозьба і інш.) у ранняй лірыцы паэта асабліва вылучаецца экспрэсіўна афарбаваны матыв «крык» – вельмі моцны, рэзкі гук голасу, які ёсць рэакцыяй чалавека на надзвычайнае здарэнне, перадае неспакойны, усхваляваны, узрушаны стан. Аўтар падручніка па гісторыі беларускай літаратуры А. А. Лойка, вызначаючы асаблівасці паэзіі Янкі Купалы, сярод іншага вылучае і здольнасць «крычаць»: *Яна была ўся ў палярных завастрэннях, абвострана-кантрастнай: успалымняла і марозіла кроў у жылах, акрыляла і жахала трагізмам убачанага, асляпляла, як сонца, і «крычала» ў цемру, імкнучыся рассвятліць шляхі ў зайтра*¹.

І ў дэбютным вершы «Мужык» герой Купалы таксама зрываецца на крык, бо пачынае ўсведамляць, асэнсоўваць трагізм свайго стано-

¹ А. А. Лойка, *Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд*, Мінск 1989, ч. 2, с. 97.

вішча. Купалазнаўца У. В. Гніламедаў назваў гэты твор вершам-учынкам: *Людзі пачулі ў ім голас беларускага селяніна. І паэт, і яго герой – мужык – адчулі, што свет уступіў у новую паласу гістарычных зрукаў. Настала пара, каб вярнуць мужыку яго чалавечае “я”, грамадскую свядомасць, родавую пэўнасць і адметнасць*².

Гэта сапраўды вектарны верш паэта, бо матывы ад яго, нібы шляхі-вектары, разыходзяцца да многіх пазнейшых твораў. Паказальна, што матыў “крык” ужыты тут двойчы, у кожным разе з іншым адценнем. І гэта невыпадкова. Першы раз крык, што скіраваны на чалавека з кагорты прыніжаных і абражаных, якім спрадвеку пагарджаюць, з якім дачыненні будуць праз знявагу, праз крык і лаянку. Чалавек звездзены да ўзроўню ніжэйшых істотаў. Невыпадкова герой свой сыход, акт высокі, пазначаны таямніцай пераходу ў іншы свет, ацэньвае як з’яву эстэтычна зніжаную, падае наступным чынам: *як сабака, свет пакінуць*. І спрадвеку гэтая форма стасункаў спрацоўвала. Бо мужык трываў: *зношу лаянку і крык*. Але трыванне таксама мае межы, заўсёды мусіць мець фінал. Што скіроўвалася на мужыка, тое мусіла выйсці і з яго душы. Ён не ведае іншых магчымасцяў камунікацыі, як той жа крык. І таму ў адчаі, што інакш пачутым не будзе, а пачутым быць павінен, ён крычыць. Кожнаму імкнецца давесці сваю жыццёвую стойкасць, і таму, хто хоча ведаць пра яго, і таму, хто ім пагарджае:

І кожны, хто мяне спытае,
Пачуе толькі адзін крык:
Што хоць мной кожны пагарджае,
Я буду жыць! – бо я мужык!³

Менавіта так: з двума клічнікамі ў адным радку. Каб пачулі. Каб зразумелі. Параўноўваючы герояў Купалы і ягонага папярэдніка Францішка Багушэвіча, І.Я. Навуменка ў гэтай сувязі зазначае: *Купала не задавальнаецца толькі плачам, крыўдай, праклёнам жыццю. Ягоны герой усведамляе сваю сілу, з верай, надзеяй, нават з упэўненасцю глядзіць у будучыню*⁴. І далей праз увесь жалейкаўска-гусліарскі перыяд герой Купалы будзе ўвесь час зрывацца на крык. Гэтая сітуацыя недарэчная. Бо, як слухна даказваюць псіхологі, каб быць пачутым, трэба гаварыць ціха. Тлумачэнне гэтаму знаходзім у творчасці

² У. В. Гніламедаў, *Янка Купала: Новы погляд*: Дапам. для настаўнікаў, Мінск 1995, с. 10.

³ Я. Купала, *Поўны збор твораў: у 9 т.*, Мінск 1995, т. 1, с. 52.

⁴ І. Я. Навуменка, *Янка Купала*, (у:) *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*. У 4 т., Мінск 1999, т. 1, с. 128.

класіка. У адным з вядомых ранніх вершаў “Я не паэта”, дзе Купала імкнуўся асэнсаваць сваё паэтычнае крэда, матыў паўстання з анямелага людю песняра, ён не хавае смутку, сцвярджаючы: *Я ж ціха іграю, што ж ціхіх прыкмеце?* Інакшым, па сутнасці свайго з’яўлення ў такім людзе (*Доляй убогі, ён ціхі, нясмелы, // Бяда, яго маці, узгадавала*), ён быццам і быць не павінен. Але прыняць такое становішча не жадаў, бо гаварыў не столькі ад сябе асабіста, а як выразнік думаў мільёнаў. Яму было неабходна, каб прыкмецілі, каб пачулі, бо ад самага пачатку творчасці Купала адчуў у сабе сілу месіянскую, прагу і здольнасць гаварыць ад імя ўсяго народа. І ад гэтага пагарджанага людю меў што сказаць. Таму ціхім быць не выпадала. Купала справядліва лічыў, як тое падкрэсліла даследчыца яго творчасці Ірына Багдановіч, што *ў абуджэнні народа праз роднае слова заключана і сутнасць пяснярскай місіі, таму для Янкі Купалы так важна, не дзеля ўласнага славалюбства, але дзеля адраджэння айчыны, – “Каб мой люд маю песню запеў / І пазнаў, аб чым песня пяе!!!”*⁵.

Матыў “крыку” асабліва пашыраны на пачатку творчай дзейнасці – ён сустракаецца амаль ва ўсіх першых вершах Купалы: “Водклік з 29 кастрычніка 1905 г. у Мінску”, “З песень а бітвах”, “Гэта крык, што жыве Беларусь...”, “Што ты спіш?..” і інш. У кожным творы ён напаўняецца пэўным адценнем. Так, у вершы “Водклік з 29 кастрычніка 1905 г. у Мінску”, што з’явіўся як водгук паэта на крываваы падзеі кастрычніка 1905 года, якія ўвайшлі ў гісторыю пад назвай Курлоўскага расстрэл, крык як рэакцыя на боль, гвалтоўную смерць, што вырываецца з грудзей шматаблічнага натоўпу. Кульмінацыю гэтых падзеяў паэт падае ў выглядзе крывавага пабоішча:

Крыві нямала зямля папівала;
Трушаў, калекаў няшчасных без ліку
К зямлі прыпала, а з энку і крыку
Вокал гудзела, як дзе на пажары,
Аж нават сонца схавалася ў хмары⁶.

Сонца, Неба адварочваюцца ад зямлі, не жадаючы бачыць тое, што твораць людзі. У творчасці Купалы сонца часта выступае ў значэнні “Бог”. Пра гэта слухна давеў купалазнаўца Зміцер Санюк:

⁵ І. Багдановіч, «Жалейка» Янкі Купалы як прадвесце маладой Беларусі, “Роднае слова” 2008, № 4, с. 6.

⁶ Я. Купала, *Поўны збор твораў*. У 9 т., Мінск 1995, т. 1, с. 62. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Непасрэдна слова “Бог” рэдка сустракаецца ў творчасці харызматычнага Купалы. Яго часцей замяняе слова “сонца”. Язычніцкая нейтаймавальная натура звяртаецца да яго як да Ўсявышняга. Для Купалы гэта абсалютная сутнасць, над ёй няма трансцэндэнтнай асобы Бога. Сонца ў паэты – самадастатковы космас, незалежны ад чаго-небудзь іншага⁷. Людзі страцілі ласку Бога. Гіначы, яны з энкам і крыкам, пэўна ж, просяць літасці. Але сонца адварочваецца, хаваецца ў хмары. Гэта найвышэйшы знак нябеснай нялітасці. Таму і творацца на зямлі такія страшныя крываваыя справы.

У вершы “З песень а бітвах” крык як адзіная магчымасць азвацца пасля прайграных бітваў, ізноў жа каб быць пачутым далёка, на свет цэлы, азвацца ад імя тых, што спяць, у чых душах жаль і роспач, выказаць скаргу на нялюдскую долю. Але ўсё гэта падаецца як дзеянне пажаданае, не здзейсненае рэальна, бо такія каштоўнасці як воля, праўда, так і застаюцца недасяжнымі:

І ходзіш так, як пагарэлы,
І хочаш людзям скаргі слаць,
Азвацца крыкам на свет цэлы:
Дзе праўды, волі дзе шукаць?! (62)

У форме закліку да актыўнага пратэсту, закліку патрабаваць належае, неабходнае для чалавечага існавання прагучаў матыў “крык” у вершы “Што ты спіш?..” Недарэмна падзагалоўкам гэты твор меў слова “Пабудка”, калі быў упершыню надрукаваны ў кнізе Іларыёна Свянціцкага “Адраджэнне беларускага пісьменства”. Як вядома, кніга была забаронена царскай цензурай менавіта з-за вершаў Купалы, у якіх ворагаў Беларускай паловаў матыў адраджэння, абуджэння ад адвечнага сну:

І ідзі, і крычы
Прагавітым людзям,
Няхай хлеба даюць
Табе, жонцы, дзяцям! (62)

У вершы-закліку “Хай жа вам так не здаецца...” Купала пратэстуе супраць слёзных нараканняў, жалобных прычытанняў, якія нагадваюць хаўтурныя плачы. Тут гучыць патрабаванне адпрэчыць

⁷ З. Санюк, *Хрысціянства і язычніцтва ў творчасці Янкі Купалы*, (у:) Янка Купала і еўрапейскі літаратурны працэс, Мінск 2003, с. 126.

плач, нараканне на долю, якое толькі спрычыняецца да руйнавання, душэўных стратаў. А гэта не здольна штосьці змяніць. Таму Купала выказвае ўнутраны пратэст:

І галосіць, і заводзе,
Плача, як па дзетках маці.
Аж бы крыкнуў: годзе, годзе!
Годзе сэрца жалем рваці! (102)

Адметную рыфмоўку, аднаслоўны вершаваны радок выкарыстаў Купала ў вершы-закліку “Устань”, дзе дынамічна-напружаная атмасфера ствараецца за кошт амаль суцэльнага выкарыстання дзеясловаў:

Эх, бой,
Як стой,
(Зазлуй),
Злаўчы,
Крычы,
Ваюй! (142)

У форме своеасаблівай споведзі створаны верш “Праступнік”, у якім герой шчыра прызнаецца ў злачынствах, раскайваецца за правіны і гатовы панесці за грахі належную кару: *Судзіце мяне ў ссылку, // Закуйце ў ланцугі!* Але ўсе ягоня “грахі” здзейсненыя змушана, каб выжыць, каб дагледзець і пракарміць сям’ю. Між злачынстваў – імкненне да ведаў, жаданне дайсці праз друкаванае слова да праўды, прага волі, імкненне выказаць нязгоду, што вырываецца з душы праз той жа крык:

Чытаць люблю я кніжкі,
Газетку раз знайшлі,
Крычаў з другімі з гора:
Свабоды і зямлі! (156)

Асабліва балюча, выкарыстоўваючы горкую іронію, выказвае Купала трагізм бяспраўнага чалавека, што жыве ў нядолі, у цемнаце ў вершы “Куды ты рвешся!..” Людзям спрадвеку навязваюцца такія стэрэатыпы паводзін, як пакора, цяпенне, трыванне. Пазіцыя аўтара выражана своеасабліва – ад адваротнага, калі *не* адсутнічае, але менавіта гэтага *не* чакае ён ад беларуса, бо ўсім зместам паказвае: згаджацца нельга, прымаць чорнае за белае нельга, маўчаць нельга, бо згода будзе і надалей замацоўваць на зямлі валадарства пекла. Тут цалкам відавочны знак адваротнага сэнсу, які выступае надзвычай

выразна, падкрэсліваецца не ў апошняю чаргу матывам “крык”, калі паэт выкарыстоўвае паэтычную таўталогію:

Гавораць – ноч, хоць дзень на свеце,
І ты з усімі так крычы:
Крычаць: галей! Ідзі галечі,
Крычаць: маўчы! І ты маўчы (150).

Асабліва выразна выяўлены матыў “крык” у вершы “Гэта крык, што жыве Беларусь”, у назве якога найперш вылучаецца вокліч, што стаў вітальным для ўсіх пакаленняў беларусаў. Упершыню на ўвесь свет было заяўлена пра жыццёстойкасць краіны, якой воляю гісторыі не стала, а такой назвы яе не было ніколі. І гэта ўжо была не мара, не просьба і нават не патрабаванне, а сцвярджанне. Крылатая стыхія – віхор, сама прырода сцвярджае:

А вот як не любіць гэта поле, і бор,
І зялёны садок, і крыклівую гусь!..
А што часам тут страшна заенча віхор, –
Гэта энк, гэта крык, што жыве Беларусь! (182)

Як у пакутах праз энк і крык, праз пераадоленне нясперпнага болю з’яўляецца новае жыццё, менавіта так нараджалася Беларусь.

Першым, хто адгукнуўся ў газеце “Наша Ніва” на выхад “Жалейкі”, быў Уладзімір Самойла (рэцэнзія падпісана псеўданімам Владак з Казіміраўкі). Ён між іншага вылучае менавіта гэтую асаблівасць паэзіі Купалы: голас народнай душы, крык, цытуе гэты верш песняра: *Песьні Купалы – гэта люстра, у каторым сьвеціцца душа беларуса, яго жыццё, яго родны край; гэта праўдзівы, непадроблены голас, што выходзіць з самай глыбі народнай душы, гэта – “крык”, што жыве Беларусь!*⁸

Матыў “крыку” у ранняй лірыцы Янкі Купалы непасрэдна звязаны з іншымі вядучымі матывамі: адраджэння, волі, долі, шчасця. Ён выступае эмацыйнай рэакцыяй паэта на духоўны нябыт беларускага люду, на знішчаную дзяржаўнасць, выступае як сцвярджанне, што беларусы і Беларусь жывуць.

⁸ *Наша Ніва. Першая беларуская газета з рысункамі. 1906–1908 гг. Факсімільнае выданне, 1908, Выпуск 1, № 17, с. 4–5.*

S T R E S Z C Z E N I E

W artykule omówiono emocjonalnie zabarwiony motyw „krzyk”, który występuje we wczesnej poezji Janka Kupały w tzw. wierszach wektorowych, takich jak „Музык”. Autorka artykułu zwraca uwagę na to, że w każdym wierszu znaczenie motywu jest uzupełnione o jakościowo nowe treści.

Słowa kluczowe: wczesna poezja Janka Kupały, motyw „krzyk” jako środek poetyckiej komunikacji, Białoruś, dusza narodu

S U M M A R Y

The article examines emotionally marked speech motif of “scream” which appears in Yanka Kupala’s works in his early “vector” poems such as his first published “Музык” (Man). It is emphasized that in each poem the meaning of the motif acquires qualitatively new nuances.

Key words: Yanka Kupala’s early lyric poems, motif of “scream” as the means of poetic communication, Belarus, national soul